

Uklapajući cjelokupnu našu ćirilsku pismenost u pojam srpske ćirilice, Đ. je osiromašio njezinu raznovrsnost i složenost. Na podlozi jedinstvena razvitka južnoslavenske ćirilice, pri čemu je srpska ćirilica bez sumnje imala presudno značenje, razvile su se postepeno zasebne cjeline: ćirilaska pismenost srednjovjekovne Bosne (XIV—XV st.) i zapadna ćirilica (XVI—XVIII st.) na bosansko-hercegovačkom području, u Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj. Činjenica o međusobnim vezama i utjecajima, s jedne, i specifičnostima, s druge strane, upozorava da su jednako neznanstveni vezivanje čitave južnoslavenske ćirilice samo uz kulturu srpskog naroda, kao i pokušaji, u prvom redu u nekih hrvatskih povjesničara, da se zapadna ćirilica, osobito bosančica izdvoji iz jedinstvena razvojna toka ćirilske pismenosti na južnoslavenskom području. Zbog toga koncepciju Đorđićeve Istorije srpske ćirilice, uza sve vrline u pojedinostima o kojima ovdje nije moglo biti govora, moramo ocijeniti znanstveno neopravdanom.

Tomislav Raukar

MISAL PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb 1971. Biblioteka pretisaka »Liber Croaticus« Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Str. [1—16] + 1—426 + I—C.

Izdavačko poduzeće »Liber« obradovalo nas je jednim izdanjem koje po opremi i po svojoj kulturnohistorijskoj značajnosti ide u red naših bibliofilskih rijetkosti. Likovna oprema Borisa Dogana, uvez u pergameni, posebno izrađen papir i stručna suradnja niza ljudi s uredništvom: Slavko Goldstein, Ivo Frangeš, Edo Hercigonja i Katica Zorzut. Ljudi od struke dobili su u ruke reprint-izdanje prve hrvatske kao i južnoslavenske štampane knjige, glagoljskog Misala iz 1483, koje će im poslužiti gotovo kao pomoćni priručnik za daljnje proučavanje naše glagoljaške baštine.

Knjiga vjerno reproducira našu najstariju inkunabulu u crno-crvenoj boji. No inkunabula kao inkunabula ima svoje tehničke osobitosti, a to je u prvom redu nedostatak naslovnog lista i progresivne paginacije, signirani su samo arci, a prvi — koji sadrži kalendar — nema niti te oznake. Za modernu upotrebu i citiranje to je velik nedostatak. Stoga se uredništvo nije žalilo dirnuti u čistoću originalnosti (na kojoj inzistiraju moderni izdavači faksimiliranih izdanja) pa je s pravom pred sam pretisak dodala dva naslovna lista s modernim naslovom: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, a na stranice Misala je nenametljivo dalo otisnuti progresivnu paginaciju. Ipak je prvih 16 stranica kalendara ostavila bez paginacije, i to samo zato što ih ni štampar nije signirao. Kalendar su se naime često u starim rukopisima i izdanjima liturgijskih knjiga tretirali kao dodatak koji nije sastavni dio knjige. Uredništvo ipak nije izmislilo naslov knjige, jer sam tekst Misala ima svoj incipit: *[P]očetje misala po zakonu rimskog dvora*. Slovo P, što sam ga stavio u uglate zaporke, u originalnom slogu je izostalo, kao što je izostalo mnoštvo početnih slova (ne samo inicijala) u čitavoj knjizi: dokaz siromaštva štamparije ili nedovršenosti djela.

Tehnička strana reprodukcija — uza sve to što se tu i tamo primjećuju neki manjci — ipak se mora smatrati vrlo uspjelom. Nijedan od danas sačuvanih primjeraka prvotiska nije stopostotno potpun i čist, da bi mogao poslužiti kao jedini predložak za preuzimanje u pretisak. Ipak sedam primjeraka ima preko 200 listova, lenjingradski čak 218, dok bi (po Bošnjakovu računu) potpuni primjerak trebao imati 220 listova, od kojih posljednji nije nigdje sačuvan, ali je vjerojatno bio prazan, jer je na 219. otisnut kolofon. Za izdavača je bilo najpraktičnije poslužiti se u prvom redu primjercima Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu pa od obavještenja uredništva na kraju knjige saznajemo da se najveći dio knjige preuzeo iz A-primjerka iste biblioteke, manji dio iz njena B-primjerka, a 9 strana (a to su prve dvije strane kalendara i str. 241, 243, 244, 245, 246, 247 i 248) preuzete su iz A-primjerka Vatikanske biblioteke. Dobro je učinjeno što se nije išlo za upotpunjavanjem inicijala koje su pojedinci rukom ucrtavali u svoje primjerke, a dobro je i to što se ti naknadni crteži nisu retuširali. Urednici kažu: »odlučili smo otkloniti što je moguće više naknadnih oštećenja i mrlja, ne dirajući suviše u slog. Tako smo dobili relativno čist tisak, ali slabosti prvobitnog tiskarskog rada i nejasnoće nekih slova... nismo otklonili... sačuvali smo patinu starine, a ipak tu starinu prezentirali u čitkom obliku« (str. LXXXVI).

No urednici se nisu mogli oteti želji da ovim izdanjem postignu još jedan cilj, tj. da učine privremenu bilancu znanstvenih dostignuća u proučavanju ovog prvotiska, osobito zbog prebučne polemike koja se posljednjih godina vodila oko mjesta njena tiskanja i imena njegovih priređivača. Zbog toga su izdanje opteretili »Dodatkom« u kojem su otisnuli priloge nekolicine pozvanih suradnika koji su se posljednjih godina znanstveno ili polemički bavili ovom problematikom, da bi ovdje trijezno rezimirali svoja gledišta za širu javnost. Ti su prilozi iz pera Josipa Tandarića, Ede Hercigonje, Mladena Bošnjaka, Marije Pantelić, Zvonimira Kulundžića i Anice Nazor, a na kraju su i sami urednici rezimirali kao zaključak svoje vlastito mišljenje. Evo ukratko o tim prilozima u »Dodatku«.

Na prvom je mjestu *Sadržaj Misala* (III—XIV) J. Tandarića, gdje je u kataloškom stilu detaljno prikazan sadržaj Misala po svakoj liturgijskoj jedinici.

Na drugom je mjestu prilog E. Hercigonje koji je pod naslovom *Napomene uz transliteraciju odabranih tekstova Misala* (XV—XIX) i *Odabrane perikope Evanđelja iz Prvotiska* (XIX—XXIX) dao rukovet odlomaka iz četiri Evanđelja (glavne scene iz Kristova života), a uvodno je raspravio o problemima transliteracije glagoljskih tekstova u latiničko pismo. Tu je dodao i cijeli glagoljski alfabet uz paralelna latinička slova, brojnu vrijednost i nazive slova — s namjerom da bi se i nestručnjak mogao praktično poslužiti ovim izdanjem. Hercigonja se ovdje kao i u svojim prijašnjim radovima pomučio problemom transliteracije. Jedna poteškoća je znak »šta« koji u hrvatskoj redakciji ima dvojako čitanje: šć i ć. Autor navodi kao najpogodnije transliteriranje ligaturom šć, kako ju je pokušao uvesti prof. Hamm u izdanju *Judite* (Radovi Starosl. insti-

tuta 3, Zagreb 1958), no takav bi znak trebalo istom saliti pa ga stoga Hercigonja nije ni ovdje upotrebio, nego piše npr. *skrovišće*. Ja sam stoga u svojim prijašnjim izdanjima (kao i prof. Stj. Ivšić) taj diftonški »šta« pisao u kurentnom tekstu kurzivno (i obrnuto) *šč*. Hercigonja sada predlaže i još jednu mogućnost, tj. da se prvo slovo otisne masnije, dakle *šč*. Nije, znači, uzeo u obzir postupak profesora Hamma u izdanju *Psalterium Vindobonense* (Beč 1967) gdje upotrebljava znak *šć*, pa se tim rješenjem kao najjednostavnijim počeo služiti i Staroslavenski institut i uveo ga u transliterirano izdanje Hrvojeva misala. Glagoljsko »đerv« Hercigonja transliterira sa *ĵ* kao i u svojim prijašnjim radovima, a to je u svojim izdanjima prihvatio i Staroslavenski institut, jer otpada potreba da se slovo »ju« transliterira kurzivnim *ju*. Što se tiče »jata«, autor odbacuje razlikovanje *ě* i *ê*, jer da je »ta funkcionalna dvostrukost poziciono uvjetovana pa je nije teško utvrditi i diferencirati«. Ne bih rekao da se u hrvatskim tekstovima može uvijek tako lako po poziciji razlikovati čitanje (jer se npr. *ězikъ* i *bratě* može čitati jazik i jezik, bratja i bratje — prema jezičnoj sredini); radije bi se moglo reći da je praktičnije transliterirati uvijek jednako, bilo *ě* bilo *ê*, kako ne bismo pogriješili u prenošenju »jata«. Ali sjetimo se da je već Rafael Levaković u glagoljskom tekstu osjetio potrebu da razlikuje funkcionalnu dvostrukost slova »jat« pa je na znak stavljao točku kad ga je trebao čitati *je*, a bez točke se čitao *ja*. Prof. Hamm koji je u već spomenutom izdanju *Judite* i drugdje upotrebljavao samo jedan znak, i to *ê*, kasnije se u *Psalterium Vindobonense* i on odlučio za razlikovanje *ě* i *ê*.

U prilogu *O hrvatskom glagoljskom prvotisku (XXXI—XLIV)* M. Bošnjak je dao dobar opis naše inkunabule i sačuvanih primjeraka odnosno fragmenata kao i vrlo trijezan historijat problema oko štampanja Misala. Pri tom rekapitulira svoje i tuđe rezultate ne gubeći se u nekonkretnim hipotezama. Pledira za domaće tlo u pogledu mjesta štampanja, ali u analizi čitanja onog niza slova »suhog tiska« u tekstu kalendara s pravom odbacuje čitanje BROZ, a prihvaća BVZ, te podupire mišljenje da taj niz slova samo ispunjava praznine koje su nastale u slučaju nestašice drugih znakova. Time odbacuje sve kombinacije Z. Kulundžića i V. Putanca oko dešifriranja tih slova. Drži »da je Izola, spomenuta u zapisu žakna Jurja, stvarni podatak o mjestu tiskare prvotiska«, ali pretjerao je kad je napisao: »Tada je Izola bila čisto hrvatsko mjesto.« Više se još zadržao na identificiranju papira u Misalu i zaključio da je papir vjerojatno njemačkog podrijetla, dok je njegovo talijansko podrijetlo vrlo malo vjerojatno.

Prilog Marije Pantelić *Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova (XLV—LIII)* objašnjava strukturu misala uopće, a posebno našeg Prvotiska i njegovu kulturnohistorijsku pozadinu, što su uglavnom rezultati njene rasprave: Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368, Radovi Starosl. instituta 6, 1967. Ona je točnije konstatirala sličnosti i razlike između Novakova misala i Prvotiska; posebno je utvrdila specifičnosti kalendara i sanktorala, među kojima je istakla one svetkovine koje su vezane za Istru i Trst; svraća pažnju na četiri votivne mise koje upućuju na zajedništvo s drugim istar-

skim glagoljskim misalima (Ročkim, Ljubljansko-beramskim i Kopenhagenskim); upozorava na 12 sekvencija, osobito na uskrсну *Hrǫstb vskrǫse iz mrtvih* koja se sastoji od starih istočnih tropara (a o njoj je napisala i posebnu raspravu u Slovu br. 17, 1967); među ritualnim tekstovima konstatira folklorne elemente, naročito domaće svetkovine u litanijama pri blagoslivljanju krsne vode itd. Govoreći o jeziku Prvotiska konstatira napuštanje Novakova ikavizma i afirmiranje istarsko-kvarnerskih tekstovno-jezičnih osobina ne samo u pogledu *e* i *ě* nego i u leksičkim izmjenama koje se podudaraju s misalima toga područja. Spomenuvši još nešto dijalektalnih pojedinosti koje mogu ići u istarsko-prijelazno kajkavsko-čakavsko područje (osobito zamjenu o mj. u) autorica završava: »Slika jezičnih varijanata po kojima se Pt razlikuje od svoga glavnog predloška, Novakova misala, otkrila je sjeverne — istarske redaktore Prvotiska hrvatskoglagoljskoga misala iz 1483., koji su, spremajući ga za tisak, popravljali Novakov tekst prema svojim istarskim kodeksima i unosili u nj mlađe jezične inovacije i elemente svoga govora i ortografije.«

Popis biblijskih odlomaka (LIII-LX) priredila je također M. Pantelić.

Prilog *Grafički znakovi Prvotiska (LXI—LXVIII)* priredio je J. Tandarić. To je u stvari nešto popravljena autorova radnja štampana u Slovu 14, 1964, pod sličnim naslovom. On je u ovom Misalu nabrojio 201 tiskarski znak: početna slova, veća redovna i manja redovna slova, ligature, kratice i posebne znakove; inicijali su ostali prazni (kao i mnoga početna slova). Na kraju utvrđuje da se ne može konstatirati koji je rukopis poslužio kao predložak za rezanje slova i da se slova Misala ne podudaraju sa slovima glagoljskog brevijara iz 1491.

Slijedi prilog Z. Kulundžića *O mjestu tiskanja ovoga Misala (LXIX—LXXIX)*. Ne obazirem se na njegovo pričanje o stvarima koje nisu relevantne za naslovni problem (kao ono o Mateju Karamanu i sl.). On ponavlja svoje već toliko puta opisane i varirane teze, po kojima je Prvotisk glagoljskog misala tiskan u Kosinju. Njegov početak vidi u zapisu žakna Jurja od 26. VI 1482, pisanom u Izoli. Novost je što on taj zapis — po upozorenju Marka Oreškovića — sada čita: *Cito, cito, štampa naša gori gre* itd. — premda je jasno napisano *Vita vita* itd., kako su to svi autori dosad čitali. U tom požurivanju vidi smisao »da ta tiskara ide nekamo gore, s nižega na više, konkretno uz brda Čičarije i dalje na Velebit, onda ćemo vidjeti da nas taj put vodi baš prema Kosinju...« O trajanju tiskare veli: »Njezino je trajanje, dakle, omeđeno s jedne strane zapisom žakna Jurja (26. lipnja 1482), a s druge katastrofalnim ishodom Krbavske bitke (9. rujna 1493)«. On i dalje ostaje kod svojeg mišljenja da je knez Anž Brinjski bio organizator i mecena tiskare (premda su drugi autori istakli da je Anž tih godina bio u prekarnim ličnim i financijskim prilikama) pa nastavlja da je za crtanje i rezanje slova upotrebio Novakov misal »kojemu je Anž u tom času možda bio i vlasnikom« (premda je vrlo dobro poznato da je Novakov misal bio još g. 1405. prodan u Nuglu i da je i kasnije ostao u Istri). I nadalje »prvo-rzednu ulogu« u svojoj argumentaciji pridaje famoznom »slijepom tisku« u kalendaru Prvotiska, koji je autor prije različito čitao, a sada:

»G(ospodu) B(ogu) D(ika i) K(raljevstvo) G(rešni) BROZ Ž(akan).« Žakan je bio, tumači dalje autor, niži svećenički čin, između župnika i kapelana«. Identičan mu je s prepisivačem tzv. Kolunićeva zbornika (Kvarezimala) iz 1486. Dalje spominje današnju kosinjsku tradiciju o pronađenim metalnim slovima u zemlji i ističe visoku kulturu Like prije provale Turaka, tako da zaključuje: »da je područje oko Kosinja u ono vrijeme moralo biti na nedvojbeno višem kulturnom nivou nego što je to bila jadranska obala, jer se u njemu izgradila potreba da se tu osnuje tiskara, što u onom koje je bilo pod snažnim utjecajem latinaško-talijanaške kulture nije bio slučaj.«

Prilog *Otvorena pitanja oko nastanka Misala iz godine 1483 (LXXXI—LXXXIV)* što ga je napisala A. Nazor rekapitulira stanje problema o priređivačima i mjestu tiskanja Misala. Kritički se zadržava na stajalištima Z. Kulundžića i V. Putanca. Putanec (»Problem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj (1482—1493)«, *Jadranski zbornik* 4, 1959—1960) zamišlja da je štampanje započelo u Izoli, a završeno u Modrušu. On polazi od zapisa u Novakovu misalu, od zapisa »NOEMIL« u jednom primjerku Prvotiska (u kojemu dešifrira ime Nikole pavlina i mjesto štampanja Modruš) te od onog niza slova u »slijepom tisku« u Kalendaru Misala (u kojem on vidi »God Blažene Devi Gračinske Bogorodice V Zažični«) kao i od analize kalendara, iz čega zaključuje da su Misal redigirali krbavsko-modruški crkveni ljudi, vjerojatno pavlini. Autorica daje posebnu važnost rezultatima Marije Pantelić, po kojima izlazi da je Misal priređen za tisak u Istri. Pošto je izredala hipoteze o mjestu štampanja i o izdavačima, konstatirala je da »za konkretna rješenja nema još dovoljno čvrstih uporišta«. Ipak je zatim dala svoja zaključna opažanja o bitnoj problematici. Korisna je informacija iz koje se vidi da nepotpuni kolofon (kao što je u Prvotisku) nije u inkunabulama nikakva rijetkost i da »za nepotpunost podataka u kolofonu našega Misala ne treba tražiti osobite razloge, posebice ne političke«. Za tzv. »slijepi tisak« tvrdi da ne sadrži ime BROZ, jer u njemu nema mjesta za dva slova RO, a za ligaturu RO u samom Misalu nema potvrde; to je slovo V. Prema tomu otpadaju sve kombinacije o Brozu Koluniću u vezi sa štampanjem Misala. Tipografsko-tehnička strana Misala iz 1483. i Brevijara iz 1491. ne upućuje na istu tiskaru. U negiranju uloge kneza Anža poziva se i na podatke E. Hercigonje u *Croatia* II, sv. 2, str. 80. U nedostatku podataka potreban je detaljan studij samoga Misala, kao što je to uradila Marija Pantelić, na koje se rezultate autorica oslanja, a posebno poklanja pažnju detaljima o ljudima u Istri (pod carskom vlašću) koji su mogli bilo u kojem vidu sudjelovati u pothvatu štampanja Misala. To sve vodi do posljednje točke u dosadašnjem proučavanju: da su Misal iz 1483. redigirali istarski Hrvati, a za mjesto štampanja još nema pouzdanog rješenja.

Riječ na kraju — od uredništva (LXXXV—LXXXVIII) govori o problemima ovoga pretiska Misala i o razlozima zašto su donijeli priloge u »Dodatku« (da bi čitatelj sam ocijenio »do koje je točke u ovome trenutku došla egzaktna znanost, odnosno — od koje točke dalje zasad

još uvijek imamo posla s nedokazanim tezama») da bi na kraju rezimirali svoje vlastito mišljenje u tri osnovne točke. Oni pišu: »... mislimo da je nedvojbeno: 1. Misal iz g. 1483. pisali su, redigirali, slova slagali i raspoređivali hrvatski pisci i tiskarski majstori; neustanovljeno mjesto tiskanja ne može bitno utjecati na činjenicu da je Prvotisak djelo hrvatskih stručnjaka i prema tome prvi tiskani spomenik hrvatske kulture. — 2. Predložak za sadržaj Prvotiska bio je rukopisni Misal kneza Novaka iz g. 1368.« itd. (samo bih ispravio tvrdnju da je Novakov misal g. 1405. prodan »samostanu u Nuglu kraj Roča«, jer u zapisu nije riječ ni o kakvom samostanu; isto tako smatram nedokazanom tvrdnju da je tada Izola »bila jedan od hrvatskoglagoljaških centara«). » — 3. Komparativna tekstološka i liturgijska analiza Novakova misala i Prvotiska, koju je provela dr. Marija Pantelić u svojem radu *Prvotisak glagoljskog Misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.* i sažeto je prikazala u ovom »Dodatku«, uvjerava nas da su se neki redaktori Prvotiska u biti držali Novakova predložka, a neke sitne liturgijske i jezične korekture ili dopune potkrepljuju tezu o istarskom podrijetlu redaktora (istarski sveci, narječje itd.). — Logično je dakle zaključiti — iako čak ni to još ne možemo smatrati posve dokazanim — da je hrvatski Prvotisak priređen za štampu u Istri. — Gdje je obavljen tiskarski posao — ostaje na žalost i dalje otvoreno pitanje.«

Tom oprezno stiliziranom zaključku uredništva ne može se ništa naročito dodati. A kad još spomenemo da je na kraju knjizi dodana gotovo posve iscrpna *Literatura o glagoljskom prvotisku*, onda možemo reći da je ovim izdanjem završena jedna etapa u proučavanju našeg Prvotiska.

Vjekoslav Štefanić

ИВАН ДОБРЕВ, Глаголическият текст на Боянския палимпсест — старобългарски паметник от края на XI век. Българска академия на науките, Институт за български език. София 1972. Str. 124 + 5 tabla izvan teksta.

Riječ je o glagoljskim palimpsestima koji su predmet istraživanja Ivana Dobreva. Oni su, kako je poznato, jedan od argumenata za prioritet glagoljskog pisma pred ćirilskim. Dobrev je već u zborniku »Konstantin Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišnjinata ot smъртта mu,« izd. Bugarske akademije, Sofija 1971, publicirao svoj referat »Palimpsestovite časti na Zografskoto evangelie«, u kojem je obratio pažnju na slabo poznatu činjenicu da je onaj dio Zografskog od 17 listova (tzv. Zo₂) koji je naknadno bio pisan u XII st. također glagoljski palimpsest. Jagić je u svojem izdanju o tom samo natuknuo. U rukopisnom odjelu Javne biblioteke u Lenjingradu konstatirali su tu 32 palimpsestne stranice. Od osam fotografski snimljenih stranica Dobrev je uspio pročitati ih šest (iako nepotpuno) i konstatirao da su to ostaci također jednoga četveroevanđelja, pisana uglavnom glagoljicom krajem XI stoljeća. Pročitao je i tu publicirao u ćirilskoj transliteraciji odlomke iz Mateja XVIII 3—9 (f. 48), XX 27—34 i XXI 1—2 (f. 52),

SLOVO

22

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA U ZAGREBU

ZAGREB 1972

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA
»SVETOZAR RITIG«

Izlazi 1 put godišnje

UREDNIŠTVO: 41103 ZAGREB, DEMETROVA 11
ODGOVORNI UREDNIK: VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ

BR. 22

Za redakcioni odbor
uredio
VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ